www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۆيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

«ئەرگىنەقۇن» داستانى ھەققىدە

تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«ئەرگىنەقۇن» داستانى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئارىسىغا بىرقەدەر كەڭ تارقالغان بولۇپ، تەتقىقاتچىلىرىمىز تەرىپىدىن يېزىلغان كىتابلارنىڭ «ئەپسانە ـ رىۋايەت» بابلىرىدا ئۇنىڭغا بەلگىلىك سەھىپىلەر ئاجرىتىلغان. بۇ كىتابلارنىڭ مۇئەللىپلىرى بىرەڭ «ئەرگىنەقۇن» داستانىنى خۇە خانىسى ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىن ئالغانلىقلىرىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكەن. بۇ يەردىكى ئاساسلىق مەسىلە شۇكى، گەرچە پايدىلىنىلغان مەنبە ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابى دېيىلگەن بولسىمۇ، بىراق بۇلارنىڭ ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدىكى «ئەرگىنەقۇن» داستانى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ۋەقەلىك مەزمۇنى ھەم بايان قىلىنىش ئۇسلۇبىدا پەرقلەر مەۋجۇت.

مەن تۇتۇۋەندە «ئەرگىنەقۇن» داستانىنىڭ مۇئەللىپلىرىمىز تەرىپىدىن بېرىلگەن مەنبە ۋاريانتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئەرگىنەقۇن» داستانىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن. مۇئەللىپلىرىمىز ئەپسانە، رىۋايەت، داستان ۋە ئېپوسلار ھەققىدە توختىلىپ، نېمىنىڭ ئەپسانە، نېمىنىڭ رىۋايەت، نېمىنىڭ داستان، نېمىنىڭ ئېپوس دېيىلدىغانلىقى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، شەرھلەر يازغانلىقلىرى ئۈچۈن، مەن بۇ ھەقتە توختىلىپ ئۆتۈشنى ئوشۇقچە ئەمگەك دەپ ھېسابلىدىم. «ئەرگىنەقۇن» داستانىنىڭ ۋاريانتلىرىنى كۆرسىتىشتە مۇئەللىپلىرىمىز تەرىپىدىن يېزىلىپ، مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغان يىل تەرتىپى ئاساس قىلىندى. يەنە قايسى ئەسەر بۇرۇن ئېلان قىلىنغان بولسا، شۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن «ئەرگىنەقۇن» داستانى ئالدىغا قويۇلدى، يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈركى، «ئەرگىنەقۇن» داستانىنىڭ ۋاريانتلىرى قايسى ئەسەردە قانداق ئېلىنغان بولسا، «ئەسلىسىگە سادىق بولۇش» پرىنسىپى بويىچە ئەينەن ئېلىندى. تۆۋەندە بۇ داستانلارنى كۆرۈپ باقايلى.

1. ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۇشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ، ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە ئۇچراپتۇ. ئۇلار شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇشتۇمتۇن بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. شۇ چاغدا خەۋپ ئاستىدا قالغان ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغنىڭ تۆۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ناھايىتى چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرە كىرىپ كەتكەن ئۆڭكۈرگە كىرىپ، بۆرىگە ئەگىشىپ، قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن، ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە، بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە تۆيۇق بولمىغان ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۆشۈكتىن ئوتلار يەلپۇنۇپ تۇرغان، سۇپسۇزۇك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، تۇرلۇك قۇشلار سايراپ تۇرغان ياپيېشىل بىر يايلاققا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈزۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاققا چىقىپ، ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلار بۇرنىنى مۇقەددەس ئىلاھىي مەخلۇق ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولغان[1].

2. توتېمىزم ئېلېمېنتلىرى ساقلانغان، شامانىزم تۇسىنى ئالغان بۇ داستاندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولغان ئالتاي تاغلىرىدا ياشىغان شەرقىي تۈرالارنىڭ ناھايىتى قەدىم زامانلاردىن توتېمىزمغا ئېتىقاد قىلغان قەبىلىچىلىك تۈزۈمىدە ياشاۋاتقان چاغدىلا، رودا ئېرىتىش ۋە تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى بەدىئىي شەكىلدە ئىپادىلەنگەن.

داستاندىكى ۋەقە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە مۇنداق رېۋايەت تۇسىنى ئالىدۇ:

شەرقىي تۈرا قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بىر ئۇرۇشتا ھېيلە ئىشلەتكەن دۇشمەندىن يېڭىلىدۇ. يالغۇز قايان ئىسىملىك بىر يىگىت بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى نوگۇز خوتۇنلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن يول مېڭىپ، بىر تاغ ئارىسىدا پاناھلىنىدۇ. بۇ خىلۋەت جايدا ئۇلار كۆپىيىپ، بىر قەبىلە بولۇپ، تۆت يۈز يىل ياشايدۇ. كېيىن بۇ يەر ئۇلارغا تار كېلىپ قالغاچقا، باشقا يەرگە كۆچمەكچى بولىدۇ. ئەمما، بۇ يەردىن چىقىپ كېتىدىغان يولنى تاپالمايدۇ. ئاخىر بىر تۆمۈرچى: «بۇ يەردىكى بىر تاغدا تۆمۈر رودىسى بار ئىكەن، بىز شۇنى ئېرىتىپ يول ئاچايلى» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتۇن، كۆمۈر دۆۋىلەپ، رودىلارنى ئېرىتىپ، بىر تۆگە پاتقىدەك يول ئاچىدۇ. كۆك بۆرە يول باشلاپ ماڭىدۇ. بۇرۇنقى دۇشمەنلىرىنى تارمار قىلىدۇ. «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتالغان مۇشۇ جايدىن چىقىپ كەتكەن كۇن تۈركىي خەلقلىرىنىڭ مىللىي، دىنىي بايرىمى بولۇپ قالىدۇ.

داستاننى ئوقۇغىنىمىزدا شەرق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى بولغان شەرقىي تۈرالارنىڭ جەڭگىۋار ھاياتى، ئوتلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىكى ۋە ئىنسانىي ماھىيىتى كۆچىنىڭ، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇسىنى ئالغان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ناھايىتى قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى كۆزگە تاشلىنىدۇ. داستاندا ئىپادىلەنگەن بۇ ھەقىقەتنى 17 ـ ئەسىردە بۇ يەرنى بېسىۋالغان چارروسىيە بۇ يەرنى «تۆمۈرچىلەر تېغى» دەپ ئاتىغان سۆزىدە ئىلاجسىز ئىسپاتلىغان ئىدى. بۇ ھالنى ھازىرقى زامان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، پاكىتلار ئىسپاتلىماقتا.

يۇقىرىدىكى ئەھۋال داستاندا خەلق داستانلىرىغا خاس رېۋايەتلىك سۆزىت، بەدىئىي تىل، شېئىرىيەتكە خاس ئاكوستكا، يېنىك شېئىرىي شەكىل بىلەن ئىپادىلەنگەن.

ئەرگىنەقۇن[2]

يىللار ئۆتتى، بىر ئان كەلدى،
تۈرك تەختىگە ئېلخان كەلدى.
ئوڭدىن ـ سولدىن دۇشمەن كەلدى،
قۇرۇلغاندى توزاغىمىز!

بېرىلمىدى بىر پەس ئارا،
قانلار ئاقتى بولۇپ دەريا.
ئۆلدى پۇتۇن بالا ـ چاقا،
خان، بەگ، ئەسكەر، ئۇشاغىمىز.

---

(1) «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 1980 ـ يىللىق 1 ـ سانى 189 ـ، 190 ـ بەتلەر.

(2) شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، 215 ـ، 216ـ، 217 ـ، 218 ـ، 219 ـ بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1982 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

يالغۇز نوكۇز بىلەن قايان،
ئىككى قىزنى ئېلىپ قاچقان.
بىر تىك تاغقا ئالدىلەر جان،
بۇلار بولدى قاچاغىمىز.

تاغدىن تاغقا يوشۇرۇنچە
يۇردىلەرۇ بەش، ئون كېچە.
تاك سەھەر ۋاقىت كەلگۈچە،
بىر ئىز بولدى ماكانىمىز.

قارىساقكى، يېشىل بىر باغ،
ھەر تەرەپتە بەك ئېگىز تاغ!
كەك ۋەلېكىن زىچ بىر توزاغ،
دېدۇق ياخشى توزاغىمىز.

بۇ يەردە تۆت يۈز يىل قالدۇق،
بۇغا ئايىنىپ بىز كۆپەيدۇق.
چىقالمىغاچ بىز ئىشلىدۇق،
ئاۋات بولدى قوناغىمىز.

ئالما، ئۆرۈكنى كۆپ يېدۇق،
تۆمۈر سەندەل بىز ياسىدۇق.
«مەخپىي بىر يول تاپساق» دېدۇق،
تاغ تىلەتتى پېچاغىمىز.

يوقتى بۆرە بۇ ماكاندا،
بىر كۈن بولدى بۆرە پەيدا.
بۇغىغا ئېتىلدى شۇندا،
كۆزدى چوپان يارەمچىمىز.

تۇشۇك كۆرۈپ بۆرە كەتتى،
بىر تۆمۈرچى تەقىپ ئەتتى.
ئوچاق يېقىپ تاش ئېرىتتى،
ئېچىلدى يول قورشاۋىمىز.

زور خۇشاللىق، كاتتا ئۆزرە،
بايرام قىلدۇق كەنت ۋە ئۆيدە.
نەۋرە، ئوغۇل، دادا، جەددە،
ئۇلۇغىمىز، كىچىگىمىز.

تۆمۈرچىگە بۆرە دېدى،
خان تونۇلدى، تاج كىيىندى.
ئۆزى چۈشۈپ يول باشلىدى،
ئوك قولىدا بايراغىمىز.

بۆرتەچىنە بۆرە ئاتى،
ئەرگىنەقۇن يۇرتنىك ئاتى.
تۆت يۈز تۇردۇك زادى،
چىق! ئەي يۈز مىك قورالىمىز!

3. ئەبۇلغازنىك «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا يېزىپ قالدۇرۇلۇشچە، ئۇيغۇرلار بىر ئۇرۇشتا دۈشمەندىن مەغلۇپ بولۇپ، بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ. ماڭىدىغان يول تاپالماي، ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا تۇرغاندا، ئۇلار ئۇشتۇمتۇن بىر بۆرىنىك تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. شۇ چاغدا خەۋپتە قالغان ئۇيغۇرلار بۆرىنىك كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغنىك تۈۋىگە يېتىپ بارغاندا، بۆرە ناھايىتى چوك بىر غارغا كىرىپ كېتىپتۇ. قاپقاراڭغۇ غار ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن، غارنىك ئۇ بېشىغا يەتكەندە، بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە ئۇلارنى غارنىك ئۇ بېشىدىكى چوك تۆشۈكتىن ئوتلار يەلپۇنۇپ تۇرغان، سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان جەننەتتەك بىر يايلاققا باشلاپ چىقىپتۇ. شۇنىك بىلەن ئۇيغۇرلار ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس بىر ھايۋان ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا ئېتىقات قىلىشقا

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈزۈپپىسى

باشلاپتۇ[1].

4. بۆره توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانە (بۇ ئەپسانە خۇۋە خانى ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدىن ئېلىنىدى).

ئۇيغۇرلار بىر ئۈرۈشتا دۈشمەندىن مەغلۇپ بولۇپ، بىر تاغ قاپتىلىدا قامىلىپ قاپتۇ. ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئۇلار ئۇشتۇمتۇن بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. خەۋپتە قالغان ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ناھايىتى چوڭ بىر غارغا كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلار بۆرە كىرىپ كەتكەن غارغا كىرىپ مېڭىپتۇ. قاپ - قاراڭغۇ غار ئىچىدە خېلى ئۇزۇن ماڭغاندىن كېيىن، غارنىڭ ئۇ بېشىدا بىر ئوچۇقچىلىق كۆرۈنۈپتۇ. بۆرە غارنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۆشۈكتىن ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۇلار شاقىراپ ئېقىپ تۇرغان، جەننەتتەك بىر يايلاققا چىقىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرىنىڭ كەينىدىن مېڭىپ، شۇ يايلاققا چىقىپ، ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغان ئىكەن. شۇڭا ئۇيغۇرلار بۆرىنى مۇقەددەس ئىلھ ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان بولغان[2].

5. خۇۋە خانى ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «تەۋارىخى شەجەرەئى تۈرك» ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرە توتېمى ھەققىدىكى ئەپسانىسى مۇنداق ھېكايە قىلىنىدۇ:

ئۇيغۇرلار بىر ئۈرۈشتا دۈشمەندىن يېڭىلىپ، بىر تاغ قاپتىلىغا قامىلىپ قاپتۇ، ماڭىدىغان يول تاپالماي ھالاك بولۇش خەۋپىگە دۇچ كەپتۇ. ئۇلار تۈيۇقسىز بىر بۆرىنىڭ تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. قىيىن ئەھۋالدا قالغان ئۇيغۇرلار تەۋەككۈل دەپ بۆرىنىڭ ئىزىدىن ئەگىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەپتۇ. تاغنىڭ تۈۋىگە يېتىپ بارغان بۆرە ناھايىتى چوڭ بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇيغۇرلارمۇ بۆرە كىرىپ كەتكەن ئۆڭكۈرگە كىرىپ، بۆرىگە ئەگىشىپ مېڭىپتۇ. قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈر ئىچىدە خېلى ئۇزاق يول يۈرگەندىن كېيىن، ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىغا يەتكەندە كۆز ئالدىدا بىر ئوچۇقچىلىق نامايان بولۇپتۇ. بۆرە ئۇلارنى (ئۇيغۇرلارنى) ئۆڭكۈرنىڭ ئۇ بېشىدىكى چوڭ تۆشۈكتىن، ياپيېشىل ئوت - چۆپلەر يەلپۈنۈپ تۇرغان، سۈپسۈزۈك سۇلار ئۆركەشلەپ ئېقىپ تۇرغان، تۇرلۇك قۇشلار نەغمە قىلىۋاتقان گۈزەل بىر يايلاققا باشلاپ چىقىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار خېيىمخەتەردىن ئامانلىق تېپىپ، ھالاك بولۇشتىن ساقلىنىپ قالغان ئىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى ھالاكەت گىرداۋىدىن نىجاتلىق ساھىلىغا باشلاپ چىققان ھېلىقى بۆرىنى مۇقەددەس ھايۋان قاتاردا ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا چوقۇنغان ئىمىش[3].

بىز يۇقىرىدا بىر قېتىملىق ئۈرۈشتا دۈشمەندىن يېڭىلىپ، ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان جايغا قاپسىلىپ قېلىپ، ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان، تۈيۇق بولمىغان قاپقاراڭغۇ ئۆڭكۈردىن

---

(1) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، بىرىنچى كىتاب 1 - قىسىم، 83 - بەت، 1982 - يىلى ئۆكتەبىر.

(2) ئابدۇكېرىم راخمان: «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر». 43 - بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1986 - يىلى 7 - ئاي.

(3) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۆسەينلەر تۈزگەن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى» دېگەن كىتابنىڭ 49 -، 50 - بەتلىرى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 - يىلى 1 - ئاي.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

ئۆتۈپ، خەتەردىن قۇتۇلغانلىقى مەزمۇن قىلىنغان ھەم ئەرگىنەقۇنغا، ھەم بۆرىگە قۇۋامىددىن مۇنىروۋ ۋە قازاقباي مەھمۇد دوۋلار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ئۆزبېكچە نۇسخىسى تۈرۈپتۇ. مەن بۇ ئەسەرنى بىرقانچە قېتىم تولۇق كۆرۈپ چىقتىم، بۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەرگىنەقۇنغا قاپسىلىپ قېلىپ، بۆرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ھالاكەتتىن قۇتۇلغانلىقى توغرىسىدىكى بايان ئۇچرىمايدۇ. ئەرگىنەقۇنغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارمۇ مەزمۇن جەھەتتىن يۇقىرىدىكى رىۋايەتلەرگە ئوخشىمايدۇ. بىزدە «مىڭ ئائىلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا» دېگەن ماقال بار. تۆۋەندە بىز ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئەرگىنەقۇنغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىنى كۆرۈپ باقايلى:

«ئەل خان موغۇل ئىلىگە پادىشاھ بولدى. يۇقىرىدا تاتار خانلىرىنىڭ توققۇزىنچىسىنى سەۋىنچخان دېگەنىدۇق. ئەل خان بىلەن سەۋىنچخان ئىككىسى زامانداش ئىدى. ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ھەمىشە ئۇرۇش - تالاش بولۇپ تۇراتتى. ئەل خان غالىب كېلەتتى. شۇ سەۋەبتىن سەۋىنچخان قىرغىزخانغا كىشى ئەۋەتتى. نۇرغۇن نەرسە - كېرەك بېرىپ ھەم كۆپ ۋەدىلەرنى قىلىپ، ئۇنى ئۆزىگە دوست - يار قىلدى، ئۇ يەرلەردە ئەل كۆپ ئىدى. موغۇل شۇ ئەللەرنىڭ ھەممىسىدىن كۆپ ئىدى. ھەر زامان ئۇرۇش - تالاشلار بولغاندا موغۇللار غالىب كېلەتتى. تۈرك ئەللىرىدە موغۇلنىڭ ئايىغى تەگمىگەن، قولى يەتمىگەن ئەل يوق ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بارچە ئەللەر موغۇللارغا «خەپ سېنى ...» دەپ گىنە - ئاداۋەت تۇتاتتى.

سەۋىنچخان قىرغىزخاننى يار قىلغاندىن كېيىن، ھەممە ئەلگە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى. پالانى يەردە پالانى ئاينىڭ ئوننىچى كۈنى يىغىلايلى، موغۇللاردىن ئۆچمەنزنى ئالايلى، دەپ ھەممىسى ۋەدىلەشكەن يەرگە يىغىلىپ موغۇللارنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

موغۇل ئېلى ئۆيلىرى بىلەن مالىلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ چېرىك ئۆيلىرىنىڭ ئالدىدا ئورا قېزىپ، كۈتۈپ ئولتۇردى. سەۋىنچخان بېرىپ ئون كۈنگىچە ئۇرۇشتى. ھەر كۈنى موغۇللار غالىب كەلدى. بىر كۈنى سەۋىنچخان باشلىق بارچە ئەللەرنىڭ خانلىرى ئۇۋلاقتا كېڭىشىشتى. موغۇللارغا باشقا بىر ھىيلە ئىشلەتمىسەك، ئىشىمىز يامان بولىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ ئەتىسى ئەتىگەندە بىردىنلا يېڭىلىپ قاچقان لەشكەرلەردەك ئېغىر يۈك ۋە يامان مالىلىرىنى تاشلاپ كۆچۈپ قايتتى. موغۇللار بۇ ھىيلىنى بىلمەي، ئۇرۇشقا بەرداشلىق بېرەلمەپتۇ، دەپ ئارقىدىن قوغلاپ يېتىشتى. تاتارلار قوغلاپ كەلگەن موغۇللارنى كۆرۈپلا ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ھۇجۇم قىلدى. ئىككى تەرەپ ئۇرۇشتى. تاتارلار غالىب كەلدى. موغۇللارنى ئۆلتۈرە - ئۆلتۈرە ئۆيىگىچە كەلدى. ھەممە موغۇلنىڭ ئۆيى بىر يەردە ئىدى. موغۇللارنىڭ ئۆي - ۋاقى، بارلىق مالىلىرى قولغا چۈشتى. بىرەر ئۆيلۈكمۇ قۇتۇلالمىدى. چوڭلىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، كىچىكلىرىنى قۇل قىلىپ، قۇل بولغانلارنى بۆلۈپ - بۆلۈپ ھەركىم ئۆز ئۆيلىرىگە ئېلىپ كەتتى. موغۇللاردىن ھېچكىم قالمىدى. قالغانلىرى كىشىنىڭ ئىشكىدە قۇل بولدى. خوجىسى قايسى ئەل بولسا، شۇ ئەلنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى.

سەۋىنچخان موغۇللارنى قىرغىن قىلىپ قايتىپ كەلدى. ئەل خانىنىڭ ئوغۇللىرى كۆپ

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

ئىدى. ھەممىسى سوقۇشتا ئۆلدى. قىيان ئاتلىق بىر كىچىك ئوغلى بار ئىدى. ئۇنى شۇ يىلى ئۆيلىگەن ئىدى. ئەل خانىمنىڭ ئىنىسىنىڭ قىيان بىلەن قۇرداش نۆكۈز ئاتلىق ئوغلى بار ئىدى. ئۇنىمۇ شۇ يىلى ئۆيلىگەن ئىدى. ئىككىسى بىر قوشتىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشكەنىدى. ئارىدىن ئون كۈندەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كۈنى كەچتە ئىككىسى خوتۇنلىرى بىلەن ئاتلىنىپ قاچتى. ئۆزلىرىنىڭ يۇرتىغا كەلسە، ئاداشقان ۋە ياۋدىن قايتىپ كەلگەن تۆت خىل چارۋا مالدىن خېلى كۆپ ساندا بار ئىكەن. ئىككىسى «ئەلگە بارايلى دېسەك، تۆت تەرەپتىكى ئەلنىڭ ھەممىسى بىزگە ياۋ، يۇرتتا ئولتۇرساق، يۇرگەن - تۇرغان چاغلىرىمىزدا بىرەر كىمگە ئۇچراپ قالىمىز. ئۇنىڭدىن كۆرە تاغنىڭ ئىچىدىن يۇرتنىڭ ئايىغى يەتمەيدىغان بىر يەر تاپايلى» دەپ كېڭەشتى. مالىلىرىنى ھەيدەپ تاغنىڭ ئېتىكىگە باردى. ئۇلار مەھكەم تاغنىڭ ئىچىدە ئارقار سالغان يولنى بويلاپ ماڭدى ۋە تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، نېرىقى تەرىپىگە چۈشتى. ئايلىنىپ - چۆرگىلەپ قاراپ كۆرگەنىدى، ئۆزلىرى كەلگەن يولدىن باشقا يول يوق ئىكەن. كەلگەن يوللىرى بەك خەتەرلىك بولۇپ، تۆگە بىلەن ئات مىڭ تەسلىكتە يۇرىدىغان يول ئىكەن. ئەگەر ئاياغنى قىيا بېسىپ سالسا، ياردىن چۈشۈپ پارە - پارە بولۇپ كېتىدىكەن. تاغنىڭ ئىچىنىڭ كەڭلىكىنىڭ چېكى يوق ئىدى. ئېقىن سۇلار، بۇلاقلار، تۇرلۇك - تۇرلۇك ئوتلار، مېۋىلىك دەرەخلەر، تۇرلۇك ئوۋ ھايۋانلىرى بار ئىكەن. ئۇلار بۇ يەرنى كۆرگەندىن كېيىن، تەڭرىگە شۈكرى قىلىشتى. قىشتا مالىلىرىنىڭ گۆشىنى يېدى، يازدا سۈتىنى ئىچتى، تېرىسىنى كىيدى. ئۇ يەرنى «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتىدى. «ئەرگىنە» نىڭ مەنىسى ــ تاغنىڭ كامىرى، «قۇن» نىڭ مەنىسى ــ تېز، ئۆتكۇر دېگەنلىك بولۇپ، تاغ ھەم ئېگىز، ھەم تىك ئىدى. بۇ ئىككى سەۋەبتىن قىيان بىلەن نۆكۈزنىڭ بالا - چاقىسى ئاۋۇدى. قىياننىڭ ئەۋلادى كۆپ بولدى، نۆكۈزنىڭ ئۇنىڭدىن ئاز بولدى. قىيان ئەۋلادىنى «قىيات» دەپ ئاتايتتى. نۆكۈز ئەۋلادىغا ئىككى خىل ئات قويدى. بىر نەچچىسىنى نۆكۈزلار، بىر نەچچىسىنى «دۇرۇلغان» دەپ ئاتىدى. قىياننىڭ مەنىسى ــ تاغدىن شىددەت بىلەن تۆۋەنگە تېز ئاققان سەل دېگەنلىك بولىدۇ. ئەل خانىمنىڭ بۇ ئوغلى شۇنداق كۈچلۈك، چاققان كىشى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى «قىيان» دېيىشەتتى. قىيات ــ قىياننىڭ كۆپلۈك شەكلى ئىدى.

بۇ ئىككىسىنىڭ ئوغلانلىرى ئەرگىنەقۇندا ئۇزۇن يىللار تۇردى. ئۇچلىرى ئۇزاردى، يانلىرى يېيىلدى. ھەر بىر جامائەت باشقا - باشقا ئۇماق (ئايماق) بولۇپ، بىر ئۇرۇق بولۇپ ئاتالدى. تەڭرىم بۇيرۇسا ھەممىسىنى ئېيتىپ ئۆتىمىز. ئۇماقنىڭ مەنىسى ــ سۆڭەك، پۇشت دېگەنلىك بولىدۇ. تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئۆزئارا كۆرۈشكەندە «ئۇماقلىرىڭ نېمە؟» دەپ سورىشىدۇ.

ئۇلار ئەرگىنەقۇندا تۆت يۈز يىلدىن ئارتۇقراق تۇردى. مالىلىرى ۋە نەسلى شۇنچىلىك كۆپەيدىكى، ئۇ يەرگە سىغمىماي قېلىشتى. ئۇلار شۇ سەۋەبتىن بىر يەرگە جەم بولۇشۇپ، «ئاتلىرىمىزدىن ئاڭلىغان ئىدۇق، ئەرگىنەقۇننىڭ سىرتىدا كەڭ يەرلەر، ياخشى يۇرتلار بار ئىكەنمىش. بىزنىڭ يۇرتىمىز قەدىمدە ئاشۇ يەرلەر ئىكەن. تاتار باشلىق ئۆزگە ئەللەر بىزنىڭ ئۇرۇقمىزنى قىرىپ، يۇرتىمىزنى ئالغانىكەن. تەڭرىگە شۈكرى، ھازىر بىزنىڭ ئەھۋالىمىز ئۇنداق ئەمەس. ئەمدى ياۋدىن قورقۇپ، تاغ ئىچىگە قامىلىپ ئولتۇرۇۋەرمەيمىز. تاغلار ئارىسىدىن يول ئىزدەپ تاپايلى، كۆچۈپ چىقايلى، كىم بىزنى دوست دېسە، ئۇنىڭ بىلەن ياخشى ئۆتەيلى، دۈشمەن دېسە ئۇرۇشايلى» دەپ كېڭەشتى. ھەممەيلەن بۇنى ماقۇل

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

كۆرۈپ، تاغدىن چىقىشنىڭ يولىنى ئىزدىدى، تاپالمىدى. ئىچىدە بىر تۆمۈرچى بار ئىدى، ئۇ پالانى يەردە بىر تۆمۈر كانى بار، شۇنى تاۋلاپ، تۆمۈرنى ئېرىتسەك يول چىقىشى مۇمكىن، دېدى. ئۇلار ئۇ يەرگە بېرىپ، كۆرۈپ كەلدى ۋە بۇ ئىشقا ماقۇل بولدى. ئەلگە ئوتۇن بىلەن كۆمۈر يىغدۇردى. تاغنىڭ كامىرىغا بىر قات ئوتۇن، بىر قات كۆمۈر سالدى. تاغنىڭ ئۈستىنى، نېرىقى ۋە بېرىقى يۈزىنى ئوتۇن - كۆمۈر بىلەن تولدۇرغاندىن كېيىن، يەتمىش تېرىدىن شامال ساندۇقى ياساپ، يەتمىش يەردىن پۈۋلىدى. بىر پۈۋلەش بىلەنلا خۇدانىڭ قۇدرىتى بىلەن ئوت قىزىغاندىن كېيىن، تاغ تۆمۈر بىلەن ئېقىۋەردى - دە، يۇكلۈك تۆگە چىقالمىغۇدەك يول ئېچىلدى. ئۇلار ئاي - كۈننىڭ سائىتىگە قاراپ تاشقىرىغا چىقتى، توي قىلدى. شۇ كۈننى ھېيىت قىلىش شۇنىڭدىن بېرى موغۇللارنىڭ قائىدىسىگە ئايلاندى. ئۇ كۈنى بىر پارچە تۆمۈرنى ئوتقا سېلىپ، قىزارغان چاغدا خان ئۇنى قىسقۇچ بىلەن قىسىپ، تۆت سەندەل ئۈستىگە قويۇپ، بولقا بىلەن سوقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، بەگلىرى شۇ كۈننى قامالدىن چىقىپ ئانا يۇرتقا كەلگەن كۈنىمىز، دەپ ئاجايىپ ئەزىزلەيدۇ.

ئۇ ۋاقىتتا موغۇللار پادىشاھى بەرتەچىنە قىيان نەسلى ۋە قۇرلاس ئۇرۇقىدىن ئىدى. ئۇ بارچە ئەللەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەرگىنەقۇندىن چىقىپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇلارنى بەزىلەر ياخشى كۆردى، بەزىلەر يامان كۆردى. تاتار خەلقى يامان كۆرۈپ ياۋ بولدى. تاتارلار بىلەن موغۇللار سەپ تارتىپ سوقۇشتى. موغۇللار يېڭىپ چوڭلىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، كىچىكلىرىنى قۇل قىلدى. شۇنداق قىلىپ، تۆت يۈز ئەللىك يىلدىن كېيىن قانغا قان، مالغا مال ئالدى. ئاتا يۇرتىدا ئولتۇردى. ئۇ يەردە ئولتۇرغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردىن بولغان ئەللەر ئىچىدە تاتاردىن كۆپى ۋە تۇغۇشلۇقى يوق ئىدى. ئۇلار ئەرگىنەقۇندىن چىقىپ تاتارلارنى قىرىپ، ئاتا يۇرتىدا ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار تاتار يېرىدە بارچە ئەللەرگە باش بولدى. بەزى ئەللەر موغۇللارنى پاناھلاپ، موغۇللاردىن بولمىسىمۇ موغۇلمىز، دەپ ئۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى»[1].

يۇقىرىدىكى مەلۇماتتىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى، ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە ئەرگىنەقۇن ھەققىدە توختالغاندا، ئەرگىنەقۇندا قامىلىپ ياشىغانلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى دېمەي، موغۇللارنىڭ ئەجدادى، دېگەن. ئەرگىنەقۇندىن چىققانلارنى بۆرىگە ئەگىشىپ، تۇيۇق بولمىغان غار ئارقىلىق چىققان دېمەستىن، تاغنى ئېرىتىپ چىققان، دېگەن. ئۇنداقتا ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ بۇ ھەقتىكى مەلۇماتى قاچان، قايسى ئۇسۇل بىلەن موغۇللار ئۇيغۇرلارغا، تاغنى ئېرىتىپ يول ئېچىپ چىققانلار بۆرىگە ئەگىشىپ غار ئارقىلىق چىققانلارغا ئۆزگىرىپ قالغانلىقىنى تەتقىق قىلىپ بېقىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىنى يېزىش جەريانىدا ئۆزى پايدىلانغان ماتېرىياللار قاتارىدا ئىرانلىق تارىخشۇناس رەشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» ناملىق يىرىك ئەمگىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە، رەشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرنى نېمە ئۈچۈن يازماقچى بولغانلىقى، كىتابنىڭ نامىنى نېمە ئۈچۈن «جامىئۇت - تەۋارىخ» دەپ قويغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەردە

---

(1) ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، 27 -، 28 -، 29 - ۋە 30 - بەتلىرىدىن، تاشكەنت چولپان نەشرىياتى، 1992 - يىلى نەشرى.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

ئۆزى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتكەنلىكىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى. بۇنىڭ تەپسىلاتىنى تۆۋەندىكىچە:

«قەزۋىنلىك خوجا رەشىدنىڭ دېيىشىچە: ئىراندا چىڭگىزخان ئەۋلادىدىن پادىشاھلىق قىلغان جامائەتتىن مۇسۇلمان بولغان كىشى غازانخان ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ھۇلاگۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى غازانخان ئەلەيھىررەھمە ئىدى. غازانخان پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، تەبرىزنى پايتەخت قىلدى. مېنى چاقىرىپ ئىنايەت يۈزى بىلەن ۋەزىر قىلدى. پۈتكۈل ئىران مەملىكىتىنىڭ ئىختىيارىنى مېنىڭ قولۇمغا بەردى. بىر يىل بولغاندىن كېيىن بىر كۈنى مېنى چاقىرتىپ: «ئەلھەمدۇلىللا، بىز مۇسۇلمان بولدۇق. بىزنىڭ ئۇلۇغ ئاتىمىز ھۇلاگۇخان موغۇلستاندىن كەلگەندىن بېرى ئىككى - ئۈچ ئەۋلاد ئۆتتى. بىزدىن كېيىن دۇنياغا كەلگەنلەر موغۇلنىڭ تىلىنى، يوسۇنىنى، يېرىنى، يۇرتىنى ۋە ئۇرۇقلىرىنى ئۇنتۇپ كېتىدۇ. موغۇل يۇرتىدا ئولتۇرغان ئەل كۆپ، ئۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ سۆزىكى موغۇل، قايسىسى موغۇل ئەمەس، بۇنى كېيىنكىلەر بىلمەيدۇ. شۇلارنىڭ بارچىسىنى بىر يەرگە يېزىپ قالدۇر» دېدى. مەن خانغا: «بىر ئادەمنىڭ قولىدىن بىرلا ئىش كېلىدۇ، ماڭا ئۇلۇغ خىزمەتنى بۇيرۇپسىز» دەپ ئەرز قىلدىم. خان ماڭا: «بۇ ئىش سەندىن ئۆزگە كىشىنىڭ قولىدىن كەلمەس، بىزدە موغۇل تىلىدا يېزىلغان كىتابلار بار. كىتابقا پۈتۈلمىگەن سۆزلەرنى يادقا بىلدىغان كىشىلىرىمىزمۇ بار» دەپ موغۇللارنىڭ قەدىمكى سۆزلىرىنى بىلدىغان ئادەملەردىن بەش - ئالتىسىنى ماڭا قوشۇپ قويدى. خانىنىڭ ئۇلۇغ بېگى بار ئىدى. ئىسمى پولات، لەقىمى چىڭسانىڭ ئىدى. ئۇنىڭغا: «موغۇلنىڭ ئەسلىنى ۋە نەسەبىنى سەندىن ئارتۇق بىلىدىغان كىشى يوق. يەنە موغۇلنىڭ تىلىنى بىلسەن، كىتابنى ئوقۇيالايسەن، دەپ پادىشاھ ھۆكۈم قىلغاندىن كېيىن، پولات چىڭسانىڭ باھادىر باشلىق جامائەت ئېيتىپ بەردى. مەن بۇ تارىخنى ھىجرىيىنىڭ يەتتە يۈز ئىككىنچى يىلى يازدىم. كىتابنىڭ نامىنى «جامىئۇت - تەۋارىخ» دەپ ئاتىدىم»[1].

ئەبۇلغازى باھادىرخان رەشىددىن فەزلۇللاھ ھەم ئۇنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» ئەسىرى ھەققىدە توختىلىپ بولغاندىن كېيىنلا، ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ كىتاب پېقىرنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ. كىتابنىڭ بېشىدا ئېيتقانىمەن، بۇنىڭدىن باشقا ئون يەتتە «چىڭگىزنامە» مېنىڭ ئالدىمدا تۇرۇپتۇ. ئاشۇ كىتابلارنىڭ بەتلىرىدىن كۆچۈرۈۋاتىمەن»[2] دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەبۇلغازى باھادىرخان بىز ئۇستىدە توختىلىۋاتقان كىتابنى يېزىشتا ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن تارىخچى - تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىدىن، بولۇپمۇ رەشىددىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىن پايدىلانغان.

ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىنى يېزىشتا پايدىلاندىم، دېگەن «چىڭگىزنامە» لەر ھازىر قولىمىزدا يوق. شۇڭا، «شەجەرەئى تۈرك» نى ئاشۇ «چىڭگىزنامە» لەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ، تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىمىز يوق. لېكىن، رەشىددىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە نۇسخىسى بار. بۇ نۇسخا ئەبۇلغازى باھادىرخاننىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە تىلغا ئېلىنغان، شۇنداقلا تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغان «ئەرگىنەقۇن» داستانىنى سېلىشتۇرۇپ

---

(1)(2) ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك». 30 - بەت. تاشكەنت چولپان نەشرىياتى. 1992 - يىلى نەشرى.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توري
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

كۆرۈشمىزگە يېتەرلىك ئاساس بولالايدۇ. تۆۋەندە رەشىددىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت-تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەرگىنەقۇنغا ئائىت مەزمۇننى كۆرۈپ باقايلى:

مۇشۇ قەبىلىلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان قىسمەن ھېكايىلەر دوبۇن بويان ۋە ئالان قۇۋا تارىخىدىن ئېلىنغان. بۇ موغۇللار دارلاكىن ۋە نىرۇندىن ئىبارەت ئىككى قىسىم موغۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دارلاكىن موغۇللار ئادەتتە موغۇللارنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، نىرۇن موغۇللار بولسا ساپ موغۇللارنى، يەنى ئالان قۇۋادىن بولغان جەمەتنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، بۇ رىۋايەت موغۇللار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان.

دارلاكىن دەپ ئاتالغان موغۇللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى ۋە بۇ تارماق قەبىلە ئەسلىدە ئەرگىنەقۇندىن قېچىپ چىققانلار بولۇپ، ئۇلار ئۇ يەردە ياشاپ ئاۋۇغان نۇكۇز ۋە قىياتتىن ئىبارەت ئىككى موغۇل قەبىلىسىنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى. بۇ قەبىلىلەر دوبۇن بويان ۋە ئالان قۇۋا قەبىلىلىرىدىن ئىلگىرىلا بار ئىدى.

نىرۇن دەپ ئاتىلىدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەر، ئالان قۇۋا جەمەتى ئالان قۇۋانىڭ ئېرى دونۇن بۇيان ئۆلگەندىن كېيىن، تەدرىجىي شەكىللەنگەنىدى.

ئالان قۇۋا دارلاكىن موغۇللىرىنىڭ بىر تارمىقى بولغان قۇرۇلاس قەبىلىسىگە تەۋە ئىدى. موغۇللارنىڭ قارىشىچە، ئالان قۇۋانىڭ ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن، نۇردىن ھامىلدار بولۇپ، ئۇچ ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ. بۇ ئۇچ ئوغۇلغا تەۋە بولغان جەمەت «نىرۇن» دەپ ئاتىلىدۇ. «نىرۇن»، «بەل» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ پاك بولغان بەل ئۇلار (يەنى ئۇچ ئوغۇل) نىڭ كېلىش مەنبەسى بولغان نۇرنى بىلدۈرىدۇ.

ئالان قۇۋا ھەمدە ئۇلارنىڭ جەمەتىدىن بولغان قەبىلىلەر ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى قىسمى ئالتىنچى ئەۋلادقا كېلىشتىن ئىلگىرى، يەنى خابۇلخان تەۋە بولغان بىر ئەلاۋدىن ئىلگىرى ئالان قۇۋا جەمەتىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئوغۇللار، نەۋرىلەر ھەمدە جەمەتتىكى بارلىق ئادەملەر ئومۇمەن «نىرۇن» دەپ ئاتالدى. خابۇلخاننىڭ قېرىنداشلىرى ھەمدە جەمەتىمۇ «نىرۇن» دەپ ئاتالدى.

ئىككىنچى قىسمى «نىرۇن» دېيىلۈاتقانلار قىياتلار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئالان قۇۋانىڭ 6 - ئەۋلادى بولغان خابۇلخاندىن بارلىققا كەلگەن تائىپىلەر ئىدى.

ئۇچىنچى قىسمى گەرچە نىرۇن قىيات قەبىلىسى بىلەن ئالان قۇۋا ساپ جەمەتى ھەمدە 6 - ئەۋلادتىن كېلىپ چىققان بۈاستە تۇغقىنى خابۇلخان بولسىمۇ، بىراق بۇرچىگىن قىياتنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىدىن ئىدى. ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى تۆۋەندىكىچە: ئۇلار خابۇلخاننىڭ نەۋرىسى، چىڭگىزخاننىڭ دادىسى يېسۈكاي باھادۇرغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

ئەرگىنەقۇندىن قېچىپ چىققان نۇكۇز ۋە قىيات جەمەتىدىن كېلىپ چىققان دوبۇن بۇيان بىلەن ئالان قۇۋالاردىن ئىلگىرىمۇ بار بولغان تائىپە ۋە قەبىلىلەر دارلاكىن دەپ ئاتالغان تۇركىي - موغۇل قەبىلىلىرى.

كىتابىمىزنىڭ مۇقەددىمىدە تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، موغۇل قەبىلىلىرى بارلىق تۇركىي قەبىلىلەرنىڭ بىر گۇرۇھى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قىياپىتى بىلەن تىللىرى ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتەتتى. بۇ مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى نوھ ئەلەيھىسسەلام — ئۇنىڭغا خاتىرجەملىك يار بولغاي! — نىڭ بالىلىرى بولۇپ، ئابۇلجاخان ھەمدە تۇركىي قەبىلىلەرنىڭ ئورتاق ئەجدادى ياپەس دېيىلىدۇ، شۇنچىلىك ئۇزۇن ۋاقىتلار ئۆتكەن،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

شۇنچىلىك كۆپ ۋەقەلەر بولۇپ ئۆتكەن بولسىمۇ، بۇ ۋەقەلىكلەرنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىلىشىدىكى سەۋەبلەر تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەردە كىتابلار يېزىلمىغاچقا، ئۇلار تۆت - بەش مىڭ يىللىق تارىخنى يېزىپ قالدۇرمىغان، تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە رىۋايەتلەرنى ئەۋلادلىرىغا ئاغزاكى سۆزلەپ بېرىۋاتقىنىدىن باشقا، تولۇق ھەم ئىشەنچلىك تارىخى يوق ئىدى.

بۇ قەبىلىلەر ئۆزئارا قوشنا رايونلاردا ياشىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان جايلىرى ھازىر موغۇلىستان دەپ ئاتىلىۋاتقان جايدا بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ چېگرىلىرىدىن تاكى قىتاي ۋە جۇرجىتلار چېگرىلىرىغا قەدەر سوزۇلغانىدى. بۇ رايونلار ھەمدە بۇ رايونلارنىڭ ئەھۋالى ئىلگىرى ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغانىدى. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2000 يىللار ئىلگىرى قەدىمدە موغۇل دەپ ئاتالغان ئاشۇ قەبىلە بىلەن باشقا بىر تۈركىي قەبىلە ئارىسىدا غوۋغا كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، ئاخىر ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئىشەنچلىك مۆتىۋەرلەرنىڭ ئاغزاكى دەپ بېرىشىگە قارىغاندا، باشقا بەزى قەبىلىلەر موغۇللار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلىپ، ئۇلاردىن پەقەت ئىككى ئوغۇل بىلەن ئىككى قىزنى قالدۇرۇپ قويىدۇ. بۇ ئىككى جۈپ ئوغۇل - قىز دۇشمەنلەردىن قورقۇپ، ئادىمىزات ئاياغ باسمىغان جايغا بېرىۋالىدۇ. ئۇ جاينىڭ تۆت تەرىپى ئېگىز تاغلار ۋە قېلىن ئورمانلار بىلەن قاپلانغان بولۇپ، پەقەت ھەم تار، ھەم خەتەرلىك چېغىر يول ئارقىلىق ئىنتايىن كۆپ مۇشەققەتلەرنى تارتىپ ئاندىن بۇ يەرگە كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق جايدىن مېڭىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ تاغ ئارىسىدا ئوت - چۆپلەر ئىنتايىن ياخشى ئۆسكەن بولۇپ، ھاۋالىق، ياخشى يايلاق ئىدى. بۇ جاي «ئەرگىنەقۇن» دەپ ئاتىلاتتى. «قۇن» نىڭ مەنىسى «تاغ باغرى»، «ئەرگىنە» نىڭ مەنىسى «ئېگىز ھەم خەتەرلىك» دېگەنلىك بولىدۇ. ھېلىقى ئىككى ئوغۇلنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى نوكۇز، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى قىئان (قىيان) ئىدى. ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەردە ئۇزۇن مۇددەت تىرىكچىلىك قىلىپ ئاۋۇغانىدى.

ئۇلارنىڭ ھەربىر تارمىقى بارا - بارا مەلۇم نامىلار بىلەن ئاتىلىدىغان ھەم مۇستەقىل «ئاۋباق» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. «ئاۋباق» مەلۇم تارماق ياكى مەلۇم جەمەتكە تەۋە ئادەم دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ «ئاۋباق» دېيىلىدىغان قەبىلە يەنە كۆپىيىپ، بىرقانچە تارماقلارنى شەكىللەندۈرگەنىدى. ھازىرمۇ موغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئاۋباقلارنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇ تارماقتىن كېلىپ چىققانلارنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ ئۆزئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقى ئېنىقلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دارلاكىن موغۇللاردىن ئىدى. «موغۇل» دېگەننىڭ مەنىسى «ئاجىز» ۋە «سەممىي» دېگەنلىك بولىدۇ. «قىئان» موغۇلچىدا تاغنىڭ ئۈستىدىن شىددەت بىلەن ئېقىپ چۈشكەن قىيان ياكى كەلكۈننى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، قىئانلار باتۇر، يۈرەكلىك ھەم قەيسەر كېلىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر «قىئان» دېگەن سۆزنى ئۇلارغا نام قىلىپ قويغان. قىئات قىئانىنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولۇپ، بۇ قەبىلە ئىچىدىكى ھازىرمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىۋاتقان كىشىلەر ئەنە شۇ قەدىمكى قىئاتلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

بۇ مىللەت مۇشۇ تاغ ئىچىدە ۋە ئورمانلىقتا تىرىكچىلىك قىلىپ ئاۋۇدى. (ئۇلار تۇرۇۋاتقان) رايون كۇندىن - كۇنگە كىچىكلىشىشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۇلار قانداق قىلىپ مۇشۇنداق ھەم قاتتىق سوغۇق بولىدىغان، ھەم تار جايدىن چىقىپ كېتىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

چارە - ئۇسۇلى بار، دەپ ئۆزئارا مەسلىھەتلەشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىلگىرى دائىم ئېرىتىپ تۆمۈر ئالىدىغان تۆمۈر كانىنى بېكىتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆملۈشۈپ، ئورمانلىقتىن ئوتۇن، كۆمۈرلۈكتىن كۆمۈر ئېلىپ كېلىپ دۆۋىلىدى. ئارقىدىن 70 دانە ئات ۋە كالا ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنى تۇلۇمچىلاپ سويۇپ، تېرىلىرىنى شامال سالدۇقى قىلدى. (ئارقىدىن) تاغ باغرىغا دۆۋىلەنگەن ئوتۇن ۋە كۆمۈرنىڭ يېنىغا ئورۇنلاشتۇردى، ئاندىن ئوتۇن ۋە كۆمۈرگە ئوت يېقىپ، 70 شامال سالدۇقى بىلەن بىراقلا ئوتنى پۈۋلەشكە باشلىدى. (نەتىجىدە) ئۇلار ئۇ يەردىن ناھايىتى كۆپ تۆمۈرگە ئېرىشتى، (شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا) يولمۇ ئېچىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئېچىلغان تار تاغ يولىدىن مېڭىپ، بىپايان دالاغا چىقىشتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قىئانغا تەۋە بولغان ئاساسلىق بىر تارماق شامال سالدۇقى تارتقانىدى. نۆكۈز دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەر ھەم ئۇنىڭ تارمىقى ھېسابلانغان ئۇرياڭقات قەبىلىرىمۇ سالدۇق تارتقانىدى.

يەنە بەزى قەبىلەر سالدۇق تارتىشقا قاتناشقان دېيىلسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن قەبىلىلەر (ئۇلارنىڭ شۇنداق قىلغانلىقىنى) ئېتىراپ قىلمىدى ھەمدە مۇتلەقلەشتۇرۇپ، ئاساسىي تارماقنى تەشكىل قىلغان قوڭرات قەبىلىسى ئەرگىنەقۇندىكى نۆكۈز ۋە قىئانلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولسىمۇ، (بىراق) ئۇلارنىڭ ئەرگىنەقۇندىن ئالدىن چىقىشى ھەققىدە مەسلىھەت بولمىغانىدى. (شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا) ئۇلار باشقا قەبىلىلەرنىڭ ئوچاقلىرىنى دەسسەشتۇرۇپ، (ئەرگىنەقۇندىن) قېچىپ كېتىشكەنىدى. ئاشۇ قەبىلىلەر مۇتلەقلەشتۇرۇپ، قوڭراتلارنىڭ ئەرگىنەقۇندىن ئالدىن چىقىشى بېكىتىلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ، (تاغنى ئېرىتىش ئۈچۈن شامال سالدۇقى تارتقۇچىلار قەبىلىلەرنىڭ) ئوچاقلىرىنى قارامىلىق بىلەن دەسسەپ ئۆتۈپ كەتكەنلىكىلىرى سەۋەبلىك، قوڭرات قەبىلىسى ئىنتايىن ئازابلىنىدۇ، دېيىشتى.

ھازىر بۇ يەردە ياشاۋاتقان، ئىلگىرى ئەرگىنەقۇندىن قېچىپ چىققان بىر بۆلۈك موغۇللار مۇتلەقلەشتۇرۇپ، گەرچە ئۇ يەر جاپالىق بولسىمۇ، بىراق يۇقىرىدا سۆزلەنگەن دەرىجىدە ئەمەس ئىدى، ئۇلارنىڭ تاغنى ئېرىتىشتىكى مەقسىتى پەقەتلا باشقا بىر يول ئېچىش شەرىپىگە ئىگە بولۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس، دېيىشىدۇ.

چۈنكى، ئالان قۇۋانىڭ ئېرى دوبۇن بۇيان قىئان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان، ئالادىن قۇۋا بولسا قۇرۇلاس قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققانىدى. شۇڭا، يۇقىرىدا بايان قىلىنىپ ئۆتۈلگەندەك، چىڭگىزخاننىڭ نەسەبىمۇ شۇلارغا باغلىنىدۇ. (گەرچە ئاردىدىن شۇنچىلىك ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ) كىشىلەر ئۇ تاغدا ھەم تۆمۈر ئېرىتىپ تۆمۈر تاۋلىغان (ھەم تاغنى ئېرىتىپ يول ئاچقان) ئىشلارنى ئۇنتۇپ كەتكىنى يوق. چىڭگىزخاننىڭ جەمەتى ئىچىدە مۇنداق بىر خىل ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇن بار: ئۇلار ھارپا ئاخشىمى شامال سالدۇقى، تۆمۈر ئېرىتىدىغان ئوچاق ۋە كۆمۈر تەييارلاپ، تۆمۈرنى قىزىتىپ، سەندەلنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، (بازغان ياكى بولقا بىلەن) سوقۇپ، تۇزلەپ (پولات چۈشۈق شەكلىگە كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەرگىنەقۇندىن چىقىپ، ئازاد بولغانلىقىنى خاتىرىلەيدۇ)[1].

بىز يۇقىرىدا مۇئەللىپلىرىمىز تەرىپىدىن ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلگەن «ئەرگىنەقۇن»

---

(1) رەشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت - تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىنىڭ سودا نەشرىياتى تەرىپىدىن 1992 - يىلى نەشر قىلىنغان خەنزۇچە نۇسخىسى 1 - جىلد 1 - قىسمىنىڭ 249 - 250 - 251 - 252 - ۋە 253 - بەتلىرىدىن.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئۇيغۇر كىتاب توری
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

داستانىنىڭ بەش خىل ۋارىيانتى بىلەن ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ھەم رەشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت ـ تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى نۇسخىسىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. تۆۋەندە تۈركىيىلىك ئالىم شۇكرۇ ئەلچىننىڭ «ئەرگىنەقۇن» داستانى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى.

«ئەرگىنەقۇن» داستانى

كۆك تۈرك داستانلىرىدىن بىرى «ئەرگىنەقۇن» داستانى ئىدى. 13 ـ ئەسىردە رەشىددىدىن تەرىپىدىن مۇقىملاشتۇرۇلغان داستانىنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

موڭغۇل قىلىپ كۆرسىتىلگەن كۆك تۈرك خاقانى ئىلخان بىلەن تاتار سەۋىنچخان ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا كۆك تۈركلەرنىڭ ھەممىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئۇرۇشتا پەقەت ئىلخاننىڭ قىيان (قايان) ئىسىملىك ئوغلى، ئايالى، قىيانىنىڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى نۇكۇز ۋە ئۇنىڭ ھەمراھى قېچىپ قۇتۇلدى؛ ئۆتىدىغان يېرى بولمىغاچقا، چەت بىر جايغا كەتتى؛ بۇ جايدا 400 يىل تۇرۇپ كۆپەيدى. ئاخىرىدا تۇرۇۋاتقان جاي تار كېلىپ قالدى؛ بىر تۆمۈرچى تاغنىڭ تۆمۈرىنى ئېرىتىپ يول ئاچتى. كۆك تۈركلەر ئەرگىنەقۇندىن چىقىپ ئانا يۇرتلىرىغا قايتىشتى؛ تاتارلاردىن ئاتىلىرىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىشتى. مۇشۇ ۋاقىتتا خاقانلىرى بۆرتەچىنە (كۆك بۆرە) ئىدى.

باھا: كۆك تۈركلەر ئەرگىنەقۇندىن چىققانلىقىنى ھەر يىلى قۇتلۇقلايتتى. ئوتتا قىزدۇرۇلغان بىر تۆمۈر سەندەل ئۈستىگە قويۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن خاقان، ئۇنىڭدىن كېيىن بەگلەر نۆۋەت بىلەن قولىدىكى بولقا بىلەن تۆمۈرنى ئۇرۇشاتتى[1].

خۇلاسە: يۇقىرىدا «ئەرگىنەقۇن» داستانىنىڭ مۇئەللىپلىرىمىزنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى بولغان ئەسەرلىرىنىڭ ئەپسانە، رىۋايەت قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن بەش خىل ۋارىيانتىنى، ئەبۇلغازى باھادىرخانىنىڭ «شەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسىرىنىڭ «ئەرگىنەقۇن» داستانىغا ئائىت قىسمىنى، ئىرانلىق تارىخشۇناس رەشىددىدىن فەزلۇللاھنىڭ «جامىئۇت ـ تەۋارىخ» ناملىق ئەسىرىدىكى «ئەرگىنەقۇن» داستانىغا ئائىت بايانىنى ھەم تۈركىيىلىك ئالىم شۇكرۇ ئەلچىننىڭ «خەلق ئەدەبىياتىغا كىرىش» ناملىق ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن تەتقىقاتىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. بىز ئاشۇ نۇسخىلارنى ئەستايىدىل سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك، بىر تېمىنى چۆرىدىگەن داستانىنىڭ مەزمۇنىدا ناھايىتى زور پەرقلەرنىڭ بارلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ نۇقتا بىزگە بىزدە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىز ھەربىر مەسىلىگە دۇچ كەلگىنىمىزدە، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئەستايىدىل مۇئامىلىدە بولساقلا، ئۇنىڭ تېگىگە يېتىشىمىزدە، ئۇنىڭ سىرىنى ئېچىشىمىزدا گەپ يوق. گەپ ئۇنىڭغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇشىمىزدا. بۇنىڭ ئۈچۈن، تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات مېتودىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

---

(1) پروفېسسور، دوكتۇر شۇكرۇ ئەلچىننىڭ «خەلق ئەدەبىياتىغا كىرىش» ناملىق كىتابىنىڭ 77 ـ، 78 ـ بەتلىرىدىن، سەۋىنچ نەشرىياتى، ئەنقەرە، 1986 ـ يىلى 2 ـ باسمىسى.